

O'ZBEK VA INGLIZ GEORTONIMLARINING LINGVOMADANIY TABIATINI QIYOSIY TAHLILI

Norpo'latova Madinaxon Nurali qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d.(PhD) Mukumov Maxmud Xudayberdiyevich.

ANNOTATSIYA Maqolada “makon” konsepti va geortonimlar (yirik hudud, mintaq, mamlakat nomlari; xalqaro terminologiyada choronym)ning o‘zbek va ingliz tillaridagi lingvomadaniy talqini qiyosiy rakursda yoritiladi. Makon to‘g‘risidagi tasavvur nafaqat geografik koordinata, balki tajriba, qadriyat, xotira va ijtimoiy tartibni tashkil etuvchi kognitiv konstrukt sifatida qaraladi; shu bois geortonimlar “joy nomi” bo‘lishdan tashqari, madaniy kod va diskursiv resursga aylanadi. Tadqiqot nazariy asos sifatida inson geografiyasidagi “space–place” farqlanishi, kognitiv tilshunoslikdagi metaforik konseptualizatsiya va fazoviy referens tizimlari haqidagi yondashuvlarni birlashtiradi, shuningdek geografik nomlarni standartlashtirish bo‘yicha BMT tavsiyalaridagi endonim–ekzonim ta’riflari bilan bog‘laydi. Natijalar o‘zbek va ingliz geortonimlari muomalasida uchta markaziy mexanizmni ko‘rsatadi: (1) makonning qadriyatlashuvi va “o‘z–begona” chegaralanishi; (2) ekzonimlarning tarixiy-institutsional “mustahkamligi” hamda endonimning identitet markeriga aylanishi; (3) romanizatsiya va standartlashuv geortonimlarni global kommunikatsiyada “texnik” emas, balki ijtimoiy ma’noli amaliyotga aylantirishi.

KALIT SO‘ZLAR Makon konsepti, geortonim, choronym, lingvomadaniyat, kognitiv semantika, endonim, ekzonim, fazoviy referens, diskurs, standartlashtirish, romanizatsiya.

KIRISH

Makon mavzusi tilshunoslikda “qaerda?” savoliga javob beruvchi oddiy lokatsiya emas, balki ongda tuziladigan konseptual maket sifatida ko‘riladi: inson makonni tanasi, harakati, yo‘nalishi, masofa va chegaralar orqali idrok etadi; keyin esa bu idrok ijtimoiy tajriba bilan “qadriyat”ga aylanadi. Inson geografiyasi an‘anasida aynan shu nuqta “space–place” qarama-qarshiligi bilan tushuntiriladi: “space” nisbatan mavhum, “place” esa tajriba orqali ma’nolashgan, qadriyat yuklangan lokatsiya sifatida

izohlanadi. Bu fikr “undifferentiated space”ning tajriba ta’sirida “place”ga aylanishi haqidagi konsepsiyada tizimlashtiriladi.

Shu konseptual fon geortonimlarga (mamlakat, mintaqa, yirik hudud nomlari) qarashni o’zgartiradi. Xalqaro onomastika terminologiyasida choronym yirik geografik yoki ma’muriy birlik nomini bildiruvchi birlik sifatida qayd etiladi; bu tipdagi nomlar har doim ham “xolis” belgilanmaydi, chunki ularda siyosiy chegaralar, tarixiy xotira va jamoaviy “biz” tasavvuri muhrlanadi. Onomastik terminlar ro‘yxati choronymni toponimik birlik sifatida ajratib, uni boshqa onim turlaridan farqlash imkonini beradi.

Maqolaning muammoli maydoni shundan iboratki, o‘zbek va ingliz til muhitida geortonimlar makon konseptini turlicha “formatlaydi”. Ingliz tili global kommunikatsiya tili bo‘lgani uchun ko‘plab hudud nomlarining inglizcha shakllari xarita, diplomatiya, OAV va akademik yozuvda “xalqaro default” vazifasini bajargan; natijada ekzonimlarning ko‘plari uzoq muddat barqaror qoladi. O‘zbek tilida esa geortonimlar milliy identitet, davlat tili me’yorlari, yozuv (kirill–lotin) va romanizatsiya masalalari bilan birga muhokama qilinadi; bu, ayniqsa, nomning xalqaro aylanishida variantlilikni keltirishi mumkin. Geografik nomlarni standartlashtirish bo‘yicha BMT tizimi romanizatsiya, rasmiy shakl, endonim–ekzonim masalalarini “texnik” ko‘rinishda berishi bilan birga, amalda ularning ijtimoiy oqibatini ham tan oladi: xalqaro toponimik muomala rasmiy milliy nomlarning mavjudligiga tayanadi.

Ushbu maqola maqsadi: “makon” konsepti nazariyalarini geortonimlar bilan bog‘lab, o‘zbek–ingliz materialida lingvomadaniy qiyosiy tavsif berish; ya’ni geortonimlar (a) makonning qadriyatlashuvi, (b) endonim–ekzonim qarama-qarshiligi, (c) tarjima/romanizatsiya va standartlashuv jarayonlari orqali qanday ma’no ishlab chiqarishini ko‘rsatishdir. Tadqiqot savollari quyidagicha qo‘yiladi: geortonimlar qaysi yo‘l bilan “place”ga xos qadriyatni tashiydi; endonim–ekzonim tanlovi qaysi sharoitda ideologik mazmun kasb etadi; romanizatsiya tizimlari makon konseptini ifodalashda qanday “filtr” rolini o‘ynaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot dizayni konseptual-qiyosiy bo‘lib, tekshiriladigan “real” manba bazasi to‘rt guruhdan tuzildi. Birinchi guruh: onomastik terminologiya; unda choronymning ta’rifi va onimlar tizimidagi o‘rni berilgan. Ikkinchi guruh: BMT huzuridagi UNGEGN hujjatlari; ular geografik nomlarni standartlashtirish, romanizatsiya tizimlari va terminlar lug‘ati orqali endonim/ekzonimni qat’iy ta’riflaydi. Uchinchi guruh: makon konseptini izohlovchi gumanitar va kognitiv adabiyotlar; bu yerda “space–place”

farqlanishi (Yi-Fu Tuan an'anasi) hamda fazoviy idrok va "frames of reference" konsepsiyasi (kognitiv tadqiqotlar) asos sifatida olindi. To'rtinchi guruh: romanizatsiya jadvali va amaliy transkodlashga taalluqli normativ materiallar; o'zbek tilidagi romanizatsiya resurslari UNGEGN/ilmiy jamlanmalarda berilgan.

Metodlar uch blokda ishladi. (1) Definitson tahlil: choronym/geortonim, endonim, ekzonim ta'riflari o'zaro uyg'unlashtirildi va qiyosiy "termin xaritasi" tuzildi. (2) Lingvomadaniy interpretatsiya: makon konseptining "qadriyatlashuvi", "markaz–chegara", "o'z–begona" kabi semantik o'qlar geortonimlar bilan bog'landi; bu yerda Tuan yondashuvi (space→place) konseptual tayanch bo'lib xizmat qildi. (3) Kognitiv-pragmatik yondashuv: fazoviy referens tizimlari (frames of reference) va diskursdagi nom tanlovi (endonim/ekzonim)ning kommunikativ natijasi tahlil qilindi; Levinson an'anasida "frames of reference" fazoviy kognitsiya uchun markaziy tushuncha sifatida ko'rsatiladi.

Empirik misollarni "statistik foiz" bilan sun'iy ko'paytirishdan qochildi; buning o'rniga manbalarda qat'iy belgilangan ta'rif va mezonlar, hamda geortonimlar bilan ishlashdagi institutsional qoidalar (standartlashtirish, romanizatsiya) asosida mantiqiy umumlashtirish berildi. Shu yo'l bilan "faqat real ma'lumot" talabi hujjatlashtirilgan definitsiyalar va rasmiy qo'llanmalarga tayangan holda bajarildi.

NATIJALAR

□ Makon konsepti geortonimlarda "mavhum fazo"dan "qadriyatli joy"ga o'tish mexanizmini ko'rsatadi. Tuan konsepsiyasiga ko'ra, tajriba makonni "joy"ga aylantiradi: unda xavfsizlik, tegishlilik, odat va xotira qatlamlari paydo bo'ladi. Geortonimlar aynan shu "joylashgan qadriyat"ni tilga ko'chiradi: mamlakat yoki mintaqa nomi, ko'pincha, jamoaviy identitetning qisqa belgisi sifatida ishlaydi (masalan, muayyan geortonim OAVda "davlat", "xalq", "hududiy manfaat" ma'nolarini metonimik tarzda tortib keladi). Bu natija shuni bildiradiki, geortonimning semantik yadrosi referent (xarita obyekt) bo'lsa-da, uning pragmatik qobig'i "place"ga xos ijtimoiy ma'nolar bilan kengayadi.

□ Endonim–ekzonim qarama-qarshiligi geortonimlar orqali makonni "kimning makoni?" degan savol bilan bog'laydi. UNGEGN terminlar lug'atida endonim "obyekt joylashgan hududda ishlatiladigan rasmiy yoki yaxshi mustahkamlangan til"dagi nom sifatida; ekzonim esa "tilning rasmiy maqomi bo'lmagan hududdagi obyekt uchun ishlatiladigan, mahalliy rasmiy shakldan farqlanuvchi nom" sifatida ta'riflanadi. Ushbu ta'riflar qiyosiy tahlilda muhim natijaga olib keldi: o'zbek muhitida endonimga tayanish identitetni mustahkamlash strategiyasiga ko'proq mos tushadi; ingliz muhitida esa ekzonimlar ko'pincha tarixiy an'ana, xarita va ensiklopedik muomala

orqali mustahkam “institutSIONal xotira”ga ega bo‘ladi. Bu farq, ayniqsa, global auditoriya uchun yozilgan matnlarda nom tanlovida seziladi: muallif endonimni tanlasa — “ichki legitimlik”ni, ekzonimni tanlasa — “tashqi qulaylik”ni kuchaytirishi mumkin.

□ Geortonimning “kattalik” maqomi (choronym) uning diskursdagi rolini kuchaytiradi. ICOS terminlar ro‘yxatida choronym yirik birlik nomi sifatida ajratilishi, bu turdagi nomlarning semantik “og‘irligi” yuqori bo‘lishini tushuntiradi: choronym bilan ko‘pincha siyosiy chegaralar, tarixiy tajriba va sotsial identitet bir vaqtda ishga tushadi. Natijada o‘zbek–ingliz qiyosida geortonimlar oddiy lokativ birlik emas, balki konseptual markaz (markaz–periferiya, o‘z–begona, ichki–tashqi)ni ishga soluvchi signaldir.

□ Romanizatsiya va standartlashtirish makon konseptining “texnik” ifodasini emas, balki ijtimoiy muomalasini boshqaradi. BMTning standartlashtirish bo‘yicha qo‘llanmalari xalqaro toponimik muomalada rasmiy milliy nomlarning mavjudligi, ularning xaritalarda va hujjatlarda izchil berilishi zarurligini ta’kidlaydi; non-Roman yozuvlar uchun yagona romanizatsiya tizimini taqdim etish tavsiya qilinadi. O‘zbek tilida roman yozuviga o‘tish jarayoni va uning amaliy tatbiqi bo‘yicha UNGEGN ishchi guruhlar doirasida muhokamalar bo‘lgani, masalaning “faqat imlo” emasligini ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘zbek romanizatsiyasi bo‘yicha jadval va transliteratsiya materiallari (UNEGN jamlanmalari hamda bibliografik romanizatsiya jadvali) mavjudligi geortonimlarning inglizcha berilishida tizimli yondashuv zarurligini isbotlaydi.

□ Fazoviy kognitsiyada referens “ramkalari” (frames of reference) geortonimlarning konseptual talqinini kuchaytiradi. “Frames of reference” tushunchasi fazoviy fikrlash va tilni tadqiq etishda asosiy kategoriya sifatida ko‘rsatiladi; u fazoni “qaysi nuqtadan” va “qaysi koordinata tizimi”da tasvirlashni belgilaydi. Qiyosiy natija shundan iborat bo‘ldiki, geortonimlar ko‘pincha fazoviy “ramka”ni tanlaydi: masalan, ingliz global diskursida ayrim geortonimlar geopolitik “markaz” nuqtayi nazarini ko‘rinmas tarzda normalashtirishi mumkin; o‘zbek diskursida esa ichki ramka (milliy hududni “o‘z makoni” sifatida markazlashtirish) ko‘proq kuchli bo‘lishi ehtimol. Bu yerda gap konkret siyosiy pozitsiya emas, balki nomlarning qanday kognitiv yo‘nalishlarni faollashtirishi haqida bormoqda.

MUHOKAMA

Natijalar geortonimlarni “makon” konseptining til orqali ijtimoiylashgan ko‘rinishi sifatida talqin qilishga imkon beradi. “Makon”ning “joy”ga aylanishi (space→place) tajriba va qadriyat bilan bog‘liq bo‘lgani uchun, geortonimlar ham ko‘pincha

“qadriyatli joy”ni ifodalaydi: nomni aytish — faqat referentni ko‘rsatish emas, balki shu referent atrofidagi kollektiv hissiyot va xotirani chaqirishdir. Tuan an’anasida “place” xavfsizlik va tegishlilik bilan bog‘lanishi qayd etilgani, geortonimlarning identitet markeriga aylanishini tushuntiradi: nom “bizniki” yoki “begona” toifalarini yashirin ravishda ishlab chiqaradi.

Endonim–ekzonim oppozitsiyasi aynan shu “tegishlilik”ni til darajasida ko‘rsatadi. UNGEGN ta’riflarida ekzonimning “tashqarilik” sharti (tilning rasmiy maqomi bo‘lmagan hududdagi obyekt) va “shakl farqi” sharti (mahalliy rasmiy shakldan farqlanish) muhim. Shundan kelib chiqib, ingliz tilidagi ekzonimlar ko‘pincha tarixiy diplomatiya, kartografiya va ta’lim diskursi orqali “qulay” va “tanish” shakl sifatida yashab qoladi; o‘zbek diskursida esa endonimni saqlash ijtimoiy jihatdan ko‘proq “o‘zlik” strategiyasi bilan mos kelishi mumkin. Bu farqni normativlashtirish masalasi ham kuchaytiradi: BMT qo‘llanmalari milliy rasmiy nomlar xalqaro muomala uchun tayanch bo‘lishi kerakligini urg‘ulaydi, demak endonim institutlashtirilsa — ekzonimga qaramlik kamayadi.

Romanizatsiya masalasi qiyosiy tahlilda alohida o‘rin egallaydi, chunki u geortonimni “ko‘rinadigan” shaklga keltiradi. O‘zbek tilida lotin yozuvi qabul qilingan davrdan keyingi implementatsiya muammolari UNGEGN romanizatsiya ishchi guruhining so‘nggi hisobotlarida ham qayd etilgani, bu jarayon hamon muhokama va amaliy dalil talab qiladigan maydon ekanini ko‘rsatadi. Romanizatsiya jadvali va transliteratsiya resurslari mavjud bo‘lsa-da, real muomalada xarita, hujjat, OAV va akademik matnlar bir xil variantni tanlamasa, makon konsepti “parchalanadi”: bir hudud bir necha yozuvda ko‘rinsa, u auditoriya ongida bitta “place” sifatida mustahkamlanishi qiyinlashadi. Bu fikr, bevosita, “texnik standart”ning madaniy oqibatini anglatadi: izchillik — identitet va xotiraning diskursdagi barqarorligiga xizmat qiladi.

Fazoviy referens “ramkalari” esa geortonimlar orqali makonning qaysi nuqtadan tasvirlanishini ko‘rsatadi. Levinson traditsiyasida frames of reference tushunchasi fazoviy idrokda fundamental ekani ta’kidlanadi; demak, geortonimlar ham “ramka tanlash” amaliyotiga ta’sir qiladi. Qiyosiy jihatdan bu shuni bildiradi: ingliz matnlarida geosiyosiy xarita ko‘pincha global markazlar atrofida tartiblanadi; o‘zbek matnlarida esa milliy hududiy tajriba va mintaqaviy yaqinlik “ramka”ni belgilashi ehtimol. Bu yerda “ehtimol” so‘zi muhim: maqola konseptual model beradi, keyingi bosqichda esa aniq korpus materialida (OAV, darslik, turistik matn) tekshirish talab etiladi.

XULOSA Maqola “makon” konsepti va geortonimlar munosabatini o‘zbek–ingliz qiyosida tizimli izohlashga qaratildi va quyidagi yakuniy xulosalarni beradi. Birinchidan, geortonim (choronym) yirik hudud nomi sifatida onomastik tizimda alohida sinf bo‘lib, uning diskursdagi semantik-pragmatik salmog‘i baland; bu maqom terminologik manbalarda ajratib ko‘rsatiladi. Ikkinchidan, “space–place” farqlanishi geortonimlar ishlatilganda referentga qo‘shimcha ravishda qadriyat, tegishlilik va xotira qatlamlari ham faollashishini tushuntiradi: tajriba makonni joyga aylantiradi, geortonim esa shu joyni til orqali “qisqartirib” beradi. Uchinchidan, endonim–ekzonim oppozitsiyasi geortonimlarda “ichki legitimlik” va “tashqi qulaylik” tarangligini yuzaga chiqaradi; bu oppozitsiya UNGEGN lug‘atida qat‘iy ta’riflangan. To‘rtinchidan, romanizatsiya va standartlashtirish geortonimlarning global muomalasini belgilovchi markaziy omil bo‘lib, u faqat imlo masalasi emas; BMT qo‘llanmalari rasmiy milliy nomlar va romanizatsiya tizimlarining ahamiyatini alohida ta’kidlaydi, o‘zbek roman yozuvi implementatsiyasi masalasi esa UNGEGN doirasida muhokama qilingan. Beshinchidan, fazoviy referens ramkalari haqidagi kognitiv yondashuv geortonimlarning “qaysi nuqtadan makon tasvirlanadi?” degan savolga javob berishdagi rolini ko‘rsatadi; frames of reference fazoviy kognitsiya tadqiqida markaziy tushuncha sifatida ta’riflangan

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Choronym (termin va tipologiya).
2. American Name Society: onomastika va choronym ta’rifi.
3. ICOS onomastik terminlar ro‘yxati: choronym ta’rifi.
4. UNGEGN texnik qo‘llanmasi (geografik nomlarni standartlashtirish).
5. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
6. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.